

Jelena Vasiljević
Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Univerzitet u Beogradu

Građanstvo: Neka razmatranja o klasičnim osnovama i savremenim trendovima rekonceptualizacije

Apstrakt: U tekstu se razmatraju neki od ključnih istorijskih i teorijskih okvira mišljenja o građanstvu, osnovne tenzije i problemi inherentni samom pojmu, kao i glavni izazovi koji se pred njega ispostavljaju u savremenom kontekstu. Nakon predstavljanja osnovnih problema koje otvaraju klasične liberalna i republikanska tradicija – potom i nacionalno uokvirivanje građanstva – rad se okreće pregledu glavnih savremenih izazova i debata koje teže rekonceptualizaciji samog pojma i njegovom uključenju u nove političke i teorijske okvire.

Ključne reči: građanstvo, građanska prava, identitet, politička zajednica.

135

Građanstvo je jedan od pojmova društvene teorije, u najširem njenom značenju, koji ne gube na svojoj relevantnosti i iznova pobuđuju interesovanje različitih disciplinarnih pristupa, od političke teorije i filozofije, preko pravne teorije, do sociologije i antropologije.¹ Jedan od razloga tome svakako leži u činjenici da građanstvo, zapravo, u sebi sažima čitav kompleks i međuodnos temeljnih pojmova poput političke zajednice, političke participacije, prava i obaveza, te društvenog ugovora, države, nacije i državljanstva. Bez razmatranja tih kompleksnih odnosa i iznalaženja definicije građanstva – što bi neizostavno otvorilo i problem značenja koje ova reč u srpskom jeziku implicira, a koja ne uspevaju sasvim da korespondiraju s pojmovima *citizenship*, *citoyenneté* ili *bürgerschaft*, u jezicima u kojima se koncept građanstva prevashodno teorijski razvijao² – ovaj rad ima skromnu ambiciju da na koncizan i pregledan način pruži osnovne konture za razumevanje glavnih problema i tenzija koje su ovom konceptu inherentne, kroz glavne tradicije njegovog teorijskog promišljanja, kao i kroz savremene izazove koji se pred njega ispostavljaju. Skicirajući istorijsku i teorijsku evoluciju razmišljanja o građanstvu, ovaj će se rad doticati problema njegovog značenja, njegovih osnovnih idejnih komponenti i veza sa širim društvenoteorijskim okvirima.

1 Rad je rezultat učešća na projektima br. 43007 i br. 41004 koje finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

2 Videti npr. obrazloženje Aljoše Mimice o *građanskosti* kao adekvatnijem pojmu, u njegovom prevodu teksta Etjena Balibara (Balibar 2002).

Glavne tradicije mišljenja građanstva; konstitutivni elementi i tenzije

136

Brojna literatura koja nam pruža istorijski pregled razvoja građanstva (v. npr. Marshall 1998, Heater 2004, Bellamy 2008), predstavlja nam ovu ideju i instituciju kao većitu težnju ka uspostavljanju jednakosti u političkoj zajednici, jednakosti koja se regulisala „odozgo“, definisanjem uslova pripadanja, ali i osvajala „odozdo“ – borbom za uključenje (odakle sledi da je građanstvo oduvek počivalo i na isključenju: da bi se bilo „u“ zajednici mora postojati i ono što ostaje izvan nje, pripadnici druge zajednice, žene, radnici, imigranti...), borbom za ostvarenje građanskog statusa i građanskih prava, kao i borbom za osvajanje novih prava.³ Otuda sledi da građanstvo počiva istovremeno na duploj dijalektici isključenja i uključenja, spoljašnjeg i unutrašnjeg: ka spolja građanstvo postavlja granice ka strancima, odnosno građanima drugih zajednica, koje doduše nisu fiksne, jer i stranac, pod određenim uslovima, može postati sugrađanin; s druge strane, građanstvo karakteriše i unutrašnja tenzija između principa jednakosti i hijerarhizacije, koja mu je istorijski bila inherentna. Stoga je borba za uključenje u punopravno građanstvo nerazdruživ element same institucije građanstva.

Neke od aspekata tih borbi čine i druge tenzije inhrentne građanstvu, između prava i obaveza, identiteta i statusa, građanske slobode i zahteva za participacijom, te između sfera privatnosti i javnosti. Na prvi pogled, s obzirom na date tenzije, čini se da možemo uopšteno govoriti o dve koncepcije građanstva: jednoj koja naglašava uživanje prava uz istovremeno poštovanje zakona i obaveza (moderna liberalna vizija koja prvenstveno vrednuje slobodu pojedinca), i drugoj koja akcenat stavlja na političku aktivnost i delanje u političkoj zajednici (antički ideal, politika i društvo kao dobra po sebi). Ponekad se razlika između ovih koncepcija koristi kao ilustracija razlike koja postoji između modernog i antičkog koncepta slobode – prvog koji prvenstveno štiti sferu privatnosti i potonjeg koji primat daje sferi javnosti (sloboda kao pravo da se vodi

³ Klasična, već legendarna studija T. H. Maršala o razvoju građanskih prava kroz istoriju (moderne Engleske), putem razvoja korespondirajućih (državnih) institucija, osvajanje novih prava i proširivanje osnova na kojima građanstvo počiva vidi pre svega kao posledicu institucionalnog razvoja i razvoja političke svesti i prakse. Među brojnim kritikama upućenim Maršalovoj evolutivnoj (i teleološkoj) viziji nalazi se i primedba Brajana Tarnera da je Maršal propustio da uvidi značaj društvenih borbi u razvoju građanskih prava. Istorijski, razvoj socijalnih prava (koja, prema Maršalovoj skici, čine konačni stadijum u razvoju građanskih prava) tipično se ostvarivao kroz nasilje, pretnje nasiljem i upornu političku, pravnu i socijalnu borbu (Turner 1992: 38).

nezavisan privatni život i sloboda kao pravo da se učestvuje u neposrednom odlučivanju) (Leca 1992: 28).

Pre nego što se okrenemo teorijskom propitivanju građanstva, njegovih tradicionalnih i savremenih postavki i izazova, probaćemo da ga definišemo kroz osnovne elemente i tako odgovorimo na pitanje šta se pod ovim pojmom podrazumeva (danas) i na koje se društvene relacije on odnosi. S tim u vezi, svakako možemo početi ukazivanjem na tvrdnju da je reč o relaciji koju čine tri konstitutivna elementa – pojedinac, zajednica i odnos između njih (Wiener 1999: 199). Kroz istoriju, građanstvo se vezivalo za pripadnost, članstvo u zajednici (koje će moderna istorija prevesti na formalni odnos države i pojedinca tj. *državljanstvo*) koje pojedincu obezbeđuje izvesna prava, od političkih prava na upravljanje zajednicom (glasačka prava) do socijalnih (na zdravstvenu zaštitu i obrazovanje). Kako je proces formalizacije ovih statusa i prava tekao uporedo sa stabilizacijom institucionalizovanja nacija-država kao osnovnih političkih zajednica, tako je građanstvo dobijalo i emotivno-identitetsku dimenziju vezanu za formiranje modernih nacija (građanska vrlina shvaćena kao privrženost naciji, bilo *civilnoj*, određenoj državljanskim statusom, ili onoj *kulturno-etničkoj* koja teži podržavljenju). Otuda potreba da o kompleksnom pojmu građanstva raspravljamo s obzirom na tri njegove dimenzije: dimenzije statusa, prava i identiteta (Joppke 2007).⁴ Prva se najčešće izjednačava sa državljanstvom ili nekim priznatim statusom koji pojedinac uživa u okvirima političke zajednice u kojoj živi ili boravi; dimenzija prava obuhvata sva prava i obaveze koje iz tog statusa proizilaze, od glasačkih prava, do obaveze plaćanja poreza ili služenja vojske; identitetsku dimenziju je verovatno najteže obuhvatiti, te objasniti njenu vezu s drugim dvema. Osećaj pripadnosti naciji u kojoj uživamo građanski status i prava, istorijski i geografski značajno varira, prema tipu nacije o kojoj može biti reči i prema istorijskim uslovima oblikovanja različitih nacionalizama i grupnih identiteta. Uz to, kada je u pitanju odnos između građanstva i identiteta u jednoj političkoj zajednici, nailazimo na snažnu tenziju između univerzalnosti koju implicira građanstvo (svi građani uživaju jednaki status i prava) i partikularnosti i slojevitosti različitih identitetskih iskustava u deljenoj

4 Šo i Štiks primećuju tendenciju, kod različitih autora, da građanstvo raščlanjuju na tripartitnu osnovu. Uz pomenutu Jopkeovu podelu, Antje Viner (Wiener) navodi trijadu prava, pristupa (*access*) i osećaja pripadnosti (*belonging*), Rajner Baubek se služi podelom na formalnu pripadnost, prava i prakse, dok Ričard Belami razlikuje prava, osećaj pripadnosti i participaciju (Šo i Štiks 2012: 19). Ovome možemo dodati i tvrdnju da građanstvo podrazumeva pravni status, specifičnu društvenu ulogu i skup moralnih kvaliteta (koje krasi „dobrog građanina“) (Leca 1992).

zajednici (koja se politički mogu artikulirati kao kulturna, etnička, rodna, klasna itd. identitetska iskustva).

Kako nas Joppke i Belami upozoravaju, s obzirom na višeznačnost i raširenu upotrebu pojma građanstvo (što svakako još više važi za englesku reč *citizenship*), važno je imati na umu ove različite dimenzije (statusi, prava i identiteti), njihovu međuzavisnost, ali i pojedinačnu relevantnost za različite teorije i idealne tipove građanstva (Joppke isto; Bellamy 2004: 1–21). Ali, o kakvim se to idealnim tipovima radi i kako, sa teorijskog stanovišta, možemo razumeti različite tradicije građanstva i savremene izazove pred kojima se ovaj koncept nalazi?

138

S obzirom na neke svoje fundamentalne probleme i moguće odgovore na njih, građanstvo se najčešće misli u okvirima dveju ključnih tradicija, *liberalnoj* i *republikanskoj*. Iako ih autori često pripisuju različitim epohama, vezujući republikansku tradiciju za antiku, a liberalno građanstvo za ugovorne teorije (Ignatieff 1995, Habermas 1995) – priznajući, doduše, da se koreni obe nalaze u antici – ovde ćemo se prvo osvrnuti na poznati Pokokov tekst o „idealima građanstva“ koji sukobljene tradicije vezuje za nesamerljive političke ideale antičke Grčke i antičkog Rima (Pocock 1998). Pokok, dakle, ne posmatra antičku epohu kao jedinstven politički uzor, već naglašava razliku između starogrčkog idealizovanja politike i starorimskog insistiranja na važnosti prava; iz te razlike izvire, tvrdi se, suprotstavljenost republikanske i liberalne dogme, dva ideala koji i danas postavljaju okvire razmišljanja o građanstvu.

Kao što je poznato, učestvovanje u političkom životu u Atini počivalo je na rigoroznoj separaciji javne i privatne sfere; *polis* i *oikos* su dva sveta, jednom pripadaju osobe i njihove aktivnosti, drugome stvari. Građanin je onaj koji poseduje „stvari“ – ono što ne pripada sferi politike i građanstva, dakle, robove, žene, materijalna dobra – i taj posed ga čini kvalifikovanim za politiku, *oslobođenim* od tih istih stvari kako bi mogao nesmetano da vodi brigu i računa o opštem dobru. A ta aktivnost, politika, ne smatra se preduslovom opšteg dobra – ona *jeste* dobro po sebi. Ovo neinstrumentalno poimanje politike čini srž starogrčkog građanstva shvaćenog ne kao „sredstvo dostizanja slobode, već kao način bivanja slobodnim“ (isto: 34). Ta ideja svakako odjekuje i danas u uverenju da smo uistinu slobodni i delatni samo onda kada nam je omogućeno da odlučujemo o sopstvenom životu; eho te ideje nalazimo i u nešto drugačije formuliranoj tvrdnji da bivajući izmešten iz politike, iz zajednice, iz građanstva (pa i bivajući lišen državljanjskog statusa), čovek gubi

sva prava i društvene atribute ljudskosti, među njima i slobodu (Arendt 1973, Ranciére 2004, Agamben 2013). Međutim, ono što takođe rezonira danas iz starogrčkog ideala građanstva jeste problem isključenja koje se postavlja kao preduslov uključenju u status slobode i jednakopravnosti, kao i povezan problem javne i privatne sfere, gde ova potonja ostaje izvan političkog i slobode, istovremeno ih omogućujući. Da li je reč o istorijskoj kontingenciji ili poretku inherentnom konceptu građanstva, pitanje je koje je utkano u mnoge savremene debate.

Druga velika zapadna tradicija građanstva razvila se u starom Rimu i to je tradicija koja nas uči da građanina prvenstveno odlikuju prava; biti građanin znači polagati prava na nešto, imati zagarantovana prava, ili, prema nekim ugovornim teorijama, težiti zaštiti *prirodnih* prava. Dakle, tranzicijom iz *zoon politikon* u *legalis homo*, građanstvo je prestalo biti isključivo politička kategorija, te je u sebe uključilo i pravnu dimenziju, menjajući pritom i samo značenje političkog. No, uz promenu značenja političkog promenilo se i značenje ljudskog; dok je za staru Atinu čovek prevashodno onaj koji je slobodan, od vremena starog Rima, čovekovim određujućim atributom počinje da se smatra i kapacitet raspolaganja pravima. A građanstvo je – kako tu ideju pratimo sve do dvadesetog veka – prema rečima Hane Arent, ono osnovno, „pravo da se imaju prava“ (Arendt 1973).

139

Odjeke ove dve tradicije, koje se često nalaze u sporu zbog različitog razumevanja važnosti zajednice za politički život pojedinaca nalazimo i u savremenim debatama o građanstvu, s tim što se ova potonja, „pravna“ tradicija, kasnije ojačana liberalnim kontraktualnim teorijama, pokazala dominantnom u modernom zapadnom razumevanju građanstva, naročito kada se ono koncipira dovoljno široko da obuhvati i državljanstvo. Nema sumnje da savremenim zapadnim političkim mišljenjem dominira princip liberalnog individualizma koji pojedincu pripisuje prioritet u odnosu na zajednicu, kako ontološki i epistemološki, tako i moralni: pojedinci kao građani suvereni su u svojoj slobodi i pravima, te je građanstvo prevashodno *status*, i to status koji obezbeđuje *prava*; statusna i pravna dimenzija međusobno su neodvojive (Oldfield 1998: 75, 76). U tom smislu, političko uređenje, uređenje zajednice u kojoj se ostvaruju taj status i prava, prevashodno je instrumentalnog karaktera, pa samim tim i politički život i participacija u njemu nemaju intrinzičnu vrednost po sebi, kakvu im pripisuje republikanska tradicija. Isticana vrednost takvog neinstrumentalnog poimanja politike, pa i građanstva, jeste da ono ne nameće niti jednu koncepciju „dobrog života“, već

samo instistira na pravilima i procedurama – rekli bismo danas „vladini prava“ – u okviru kojih su pojedinci slobodni da ostvaruju sopstvene, različite, ponekad međusobno nesamerljive ideje dobrog života. I zaista, neki postulati liberalnog individualizma su u toj meri postojani i političkom tradicijom legitimizovani, da većina ozbiljnih teorija koje iznose alternative liberalno-demokratskom građanstvu – i koje se zalažu za oživljavanje nekih (ili mnogih) elemenata republikanske tradicije – njih obavezno uključuju u sebe: pre svih, postulate o pojedincima kao autonomnim bićima, koja poseduju individualna prava, čime su pravno i odgovorno odvojeni od drugih pojedinaca i šireg društva (isto: 77).

140

Dakle, liberalna i republikanska tradicija nam istorijski i idejno iscrtaavaju osnove okvira u kojima razumevamo pojam građanstva, s tim da je, od 17. veka naovamo, liberalni individualizam postao noseći okvir modernih političkih uređenja na zapadu, pa samim tim i razumevanja građanstva koje zadobija svoja osnovna značenja statusa i prava. Ova dominacija liberalne tradicije se u teorijama građanstva i političke zajednice sve učestalije kritikuje, od osamdesetih godina prošlog veka, uz konstataciju da je svođenje građanskog identiteta na (pravni) status rezultiralo ukupnim zapostavljanjem važnosti političkog i društvenog angažmana u zajednici, prepuštanjem političkog upravljanja klasi profesionalnih političara, rastućom apatijom građana koji svoj građanski status sve više limitiraju isključivo na aktivnosti povremenog glasanja i plaćanja poreza i sl. Takva kritika često navodi da građani svoje različite društvene identitete i interese ne mogu adekvatno da formulišu i brane ukoliko ih prihvaćene političke vrednosti ne stimulišu da se aktivnije, i uz veće učešće, odnose prema životu u zajednici i prema zajedničkim, kao i svojim partikularnim, interesima (isto: 78, 79) (ovu vrstu kritike ne treba brkati sa kulturno-pluralističkom kritikom univerzalizujućeg koncepta građanstva koja jača od šezdesetih godina dvadesetog veka). Neki autori su i ranije, poput Hane Arent, izgrađivali svojevrstne sinteze liberalnih i republikanskih postulata, na primer, uvažavajući striktnu separaciju privatnih i javnih interesa, kao i privilegovanu političku važnost pojedinca, uz istovremeno insistiranje na izgradnji i održavanju prostora za javnu i aktivnu deliberaciju, koji je, konkretno kod Hane Arent, postavljen u najužu vezu sa političkom kulturom i kolektivnim građanskim identitetom (nužnim uslovima političke demokratije, prema Arent) (Passerin d'Entrèves 1992). Kod savremenih autora, sličnim sintezama odgovara ideja *ustavnog patriotizma* Jirgena Habermasa, koja polazi od individualnog građanskog principa, ali uz nagovor na konformiranje i podvrgavanje jednoj nadnacionalno-građanskoj

kulturi (Habermas 1995), ili još češće elaborirana sinteza sadržana u pojmu *radikalne demokratije* Šantal Muf (Chantal Mouffe), koji insistira na osnovnim vrednostima liberalizma, kao i na njegovom najvećem istorijskom dostignuću – *pluralizmu* – uz istovremeno prizivanje revitalizacije političkog identiteta građanstva kroz agonističke (ne i antagonističke) prakse. Muf u reaktuelizaciji važnosti identiteta građanstva, koju izvlači direktno iz republikanske tradicije, vidi šansu za revitalizaciju političke demokratije, koja, pritom, mora biti takva da ne ispusti iz sebe tekovinu pluralizma, kao i da ne redukuje čoveka isključivo na građanina (ali i da prevaziđe redukciju građanstva na pravni status; drugim rečima, da obnovi ideju participativnog građanstva, bez žrtvovanja individualne slobode i autonomije) (Mouffe 1992).

Građanstvo u nacionalnom okviru

141

Pozivanje na staru Grčku i Rim, pri ustanovljavanju ključnih tradicija mišljenja o građanstvu, svakako ima svoje opravdanje, ali ne možemo prenebregnuti činjenicu da se moderno građanstvo, i pokušaji da se ono politički, pravno i filozofski fiksira, neraskidivo vezuje za dominantni oblik moderne političke zajednice – nacionalnu državu. Iz tog razloga građanstvo formira neraskidive, i ne uvek jasne veze, sa konceptima nacije, nacionalnosti i etničkog identiteta. Građani jedne države često se osećaju i pripadnicima „njene“ nacije ili pripadnicima nekih od manjina, ili pak imigrantskih grupa. Naravno, problem dodatno usložnjava činjenica da postoje različite tradicije političkih i etničkih nacija, koje odnos države, nacije i građanstva formulišu i politički operacionalizuju na različite načine. Bez detaljnije rasprave o međudnosima ovih pojmova (videti Oommen 1997), osvrnućemo se na teorijski okvir koji različite politike građanstva (i državljanstva) vezuje upravo za različite istorijske procese koji su doveli do konvergencije ideje nacije i građanstva. Ovu teoriju najdetaljnije je razvio Rodžers Brubejker, polazeći od konstatacije da su polemike oko građanstva, u doba država-nacija, zapravo polemike oko pripadnosti naciji – ko joj pripada, pod kojim uslovima i kako se nacija definiše (Brubaker 1992, 1998). Moderna ideja, tačnije ideal nacije-države, inaugurisana je Francuskom revolucijom i Deklaracijom prava čoveka i građanina kojom su, u duhu prosvetiteljske filozofije, simultano potvrđeni demokratska suverenost nacije i građanska prava njenih građana (Shafir 1998).⁵ Naravno, idealtipska

⁵ Kako Brubejker navodi, Revolucijom je inaugurisan i novi oblik političke sakralizacije. Država koju je stvorila revolucija istovremeno se *emancipovala* od svetog (pro-

nacija-država je jedno, a konkretne nacije-države, sa svojim istorijama i politikama određivanja svojih građanstava, sasvim drugo. U svojim studijama Brubejker se najviše bavio dvema evropskim državama, koje prema njegovom mišljenju, otelovljuju dva različita (možemo reći suprotna) principa konstituisanja građanstva: reč je o Francuskoj i Nemačkoj. Dok je Francuska sledila svoj prosvetiteljski ideal preklapanja nacionalnog i građanskog, konstituišući nacionalnost preko političkog jedinstva – u čemu su veliku ulogu imali državna administracija, školstvo, vojska i druge institucije, radeći na homogenizaciji nacije i širenju građanske kulture – istorija nemačkog ujedinjenja imala je drugačiju trajektoriju, s obzirom na fragmentirana nemačka kraljevstva i kneževine koje je trebalo ujediniti: država se ujedinjavala i homogenizovala s osloncem na romantičarsku tradiciju narodnog, *völkisch* nacionalizma, preko kulturnih markera, kao što su jezik, religija i istorija. Dok je francuska koncepcija nacije počivala na univerzalizmu, asimilacionizmu i političkom jedinstvu, nemačka se gradila kroz „organske“, etnokulturne i na narod (*Volk*) usredsređene markere. Tako je u francuskom modelu političko jedinstvo konstitutivno za naciju, dok je kulturno jedinstvo izražava. Obrnuto, u nemačkom modelu, etnokulturno jedinstvo konstituiše naciju, dok je političko jedinstvo njen izraz (Brubaker 1998: 145).

Ono što se želi istaći ukazivanjem na ove različite istorijske procese nije prosto razlika u genealogiji formiranja država i konstituisanju njihovih građana. Brubejker tvrdi da ova istorija, i njome utemeljena tradicija zamišljanja „nacionalnog tela“ – time i tela građanstva – ima direktnih reperkusija na zakonske okvire građanstva i državljanstva, na politiku dodeljivanja državljanstva, politiku prema manjinama i naročito imigrantskim grupama. Dakle, specifičnost tradicije u kojoj se konstituisala jedna nacija i kojom je dobila svoju modernu državnost, svojom utemeljiteljskom i snagom istorijske inercije, odlučujuće utiče na dalji razvoj ideje i politike građanstva. Otuda, na primer, Francuska primarno neguje princip *jus soli* pri dodeli državljanstva, i time se druga i sledeće generacije imigranata naturalizuju u francuske državljanke, dok je Nemačka uglavnom negovala princip *jus sanguinis*, što otežava naturalizaciju brojnoj imigrantskoj populaciji. U istom kontekstu možemo razumeti oštre debate i konačno protivljenje francuskih vlasti nošenju vela i drugih islamskih obeležja, te isticanju verskih obeležja u javnim

glašavajući autonomiju od svetog kao *transcendentnog*, spoljnog izvora legitimacije) i *inkorporirala* ga u sebe (transformišući svetost u *imanentni* izvor legitimnosti, sa držan u samoj državi) (Brubaker 1998: 155).

institucijama, kao što je univerzitet, uz pozivanje na republikansku univerzalističku, sekularnu (i asimilacionističku) tradiciju.

Ova teorija nije ostala bez svoje kritike, koja se usredsredila na osnovnu tezu po kojoj se koncepcije građanstva (i politike državljanstva) razvijaju prevashodno u skladu s dominantnim konceptom o naciji, pre nego u skladu s razvojem interesa različitih grupa ili same države. Tako je, na primer, Jopke (Joppke 2003) razvijao svoju tvrdnju – i potkrepljivao je primerima iz različitih država, s obzirom na njihove politike deetni-zacije, odnosno reetni-zacije građanstva – da dominirajuće ideje o građanskom telu, i konsekventne politike građanstva, kao i pravni okviri državljanstva, imaju malo veze s dominirajućim konceptom o naciji, a mnogo više s konkretnim ishodima političkih borbi u datom društvu. Dakle, bez obzira na istoriju i narative o naciji koji preovlađuju u javnosti, politički akteri su uvek u mogućnosti da mobilišu različite modele građanskih politika kako bi ostvarili svoje političke ciljeve; u tom smislu, tvrdi Jopke, kakav će model građanstva (i koje politike državljanstva) odneti prevagu, zavisi od toga ko ima političku većinu u datom momentu u društvu (isto: 432).⁶

143

Ključni savremeni izazovi

Prethodno izlaganje imalo je za cilj da rekapitulira neka osnovna teorijska razmišljanja o tradicionalnoj instituciji građanstva koja su već postala opšta mesta u literaturi političke teorije i sociologije. Izložene ideje, koje se uglavnom temelje na sistematizaciji istorijskog razvoja institucije političke zajednice i povezivanju pojma građanstvo sa srodnim pojmovima, države, prava i državljanstva, često se problematizuju s obzirom na savremeni kontekst koji nas primorava da o građanstvu razmišljamo i u kontekstu globalizacije, razvoja međunarodnih institucija, pre svih pravnih mehanizama za zaštitu ljudskih prava, sve intenzivnijih migracija, razvoja politike prema manjinama, jačanju diskursa o kulturnim i kolektivnim pravima itd. Građanstvo se tako uključuje u rasprave koje premašuju ideju statusa i participacije u političkoj zajednici, koja i sama počinje da se razumeva na nove načine, kao nehomo-gena, unutar sebe kompleksno izdiferencirana, prepletena s drugim političkim zajednicama. Sve je to dovelo do intenziviranja debata o ulozi i

⁶ Mora se dodati da je Brubejker uvažio dobrim delom ovu kritiku, i u jednom od svojih recentnijih tekstova napomenuo da se odriče važnosti razlikovanja nemačkog i francuskog „idioma nacije“, te da napušta „pravolinijsko“ tumačenje delovanja ovih idioma (Brubaker and Kim 2011: 67).

značenju građanstva – naročito s padom Berlinskog zida i krajem hladnoratovske podele sveta, za kojima su usledili procesi formiranja novih političkih zajednica u bivšem istočnom bloku, intenzivnije migracije, reformulisanje ideje države blagostanja, jačanje zahteva za kulturnim pravima koja potiskuju važnost socijalnih prava građana (v. npr. Beiner 1995) – a ovde će biti skicirane neke od tih debata i neki od pravaca razmišljanja o nužnosti rekonceptualizovanja same ideje građanstva.

144

Raspravu o izazovima građanstvu mogli bismo da započnemo temom koje smo se poslednje dotakli – modernom nacijom-državom kao podrazumevanim okvirom za artikulaciju građanstva. Moderno građanstvo, kako smo videli, prevashodno vezujemo za nacionalnu državu, a i jezička intuicija nas navodi da o građanima (a državljanima – *citizens* – svakako) automatski mislimo kao o građanima konkretne (nacionalne) države. Pa ipak, bez obzira na takvu sveprisutnost i podrazumevanost, klasično nacionalno građanstvo i državljanstvo institucionalizovalo se tek sredinom 19. veka (sa zakonima o obaveznom osnovnom školovanju i „univerzalnim“ [zapravo samo rezervisanim za muškarce sve do početka 20. veka a negde i kasnije]) pravom glasa, dok su institucije stranaca, pravne regulacije statusa imigranata i migrantskih radnika, putne isprave, kao i pravo glasa za sve građane bez diskriminacije – dakle, sve ključne komponente modernog građanstva i državljanstva – uvedene praktično tek nakon Prvog svetskog rata i u potpunosti potvrđene nakon Drugog svetskog rata u zemljama poput Francuske ili Jugoslavije (Soysal 1998: 192). Bez obzira što je nacionalno građanstvo tek relativno skoro stupilo na istorijsku scenu kao zaokružena institucija, danas brojni argumenti ističu da je ono prevaziđeno, u meri u kojoj je prevaziđena i sama institucija nacionalne države.

S jedne strane, tvrdi se da je nacionalno građanstvo, tj. ideja građanstva kao političkog identiteta prevashodno vezanog za državu, pod udarima kako procesa globalizacije, tako i rastućih lokalizama, koji svojim „dijalektičkim odnosom“ (Beiner 1995: 3) sve više slabe integrativnu funkciju države. S druge strane, ovi se procesi uzimaju kao svedočanstvo otpočinjanja nove faze u međunarodnoj politici, koju karakteriše slabljenje suvereniteta nacionalnih država, te, budući da su upravo države entiteti u okviru kojih se zahtevi građanstva formulišu, sam „jezik građanstva“ zastareva i postaje izlišan (Held 1991: 24). Ili, pak, kako nam se skreće pažnja ukazivanjem na primer građanstva Evropske unije, inaugurisanog Mاستrihtskim ugovorom, savremene tendencije kreću se u pravcu razdruživanja komponenti identiteta i političke pripadnosti (Wiener

1999: 197); određena građanska prava nam se garantuju i ako nemamo formalno državljanstvo države u kojoj živimo (građanska prava bez ostvarenog državljanstva),⁷ ili, pak, politička pripadnost na osnovu koje ostvarujemo svoja građanska prava ne mora nužno biti vezana za zajednicu za kojoj se identitetski priklanjamo (slučaj sve brojnijih imigranata koji dobijaju državljanstvo zemlje domaćina ili slučaj dvojnih i višestrukih državljana).

Ova tendencija razdvajanja građanskih prava od punopravne pripadnosti političkoj zajednici, združena s razvojem sistema međunarodnog prava koje postaje izvor i garant, umesto države, nekih osnovnih prava građana, stoji u osnovi tvrdnje da svedočimo rađanju novog modela *postnacionalne* pripadnosti i građanstva (Soysal, nav. delo). Jasmin Soysal, koja je razvila ovaj pojam, tvrdi da je kraj Drugog svetskog rata istorijska razdelnica koja stoji između nacionalnog i postnacionalnog modela građanstva. Ključne promene koje su uslovile ovo pomeranje ka novom modelu tiču se najviše napretka u oblasti međunarodnog prava i činjenice da se osnovna prava čoveka više ne izvode toliko iz državljanstva i iz statusa građanina koliko iz univerzalnih okvira, iz činjenice da svi mi pripadamo nadnacionalnoj zajednici koju uređuju međunarodne pravne norme i konvencije (isto). Naravno, ne prenebregavajući činjenicu da se čak i domen univerzalnih ljudskih prava operacionalizuje i štiti u okvirima državnih pravnih mehanizama, Soysal želi da naglasi proces koji je otpočeo u drugoj polovini dvadesetog veka, a koji se tiče dijalektike između univerzalnih ljudskih prava i nacionalnog suvereniteta i koji je vodio postepenom razdvajanju dimenzija prava i identiteta, konceptualno sjedinjenih u građanstvu.

Iako instrumenti ljudskih prava – s obzirom da funkcionišu na transnacionalnom i međunarodnom nivou, te garantuju prava ne na osnovu (partikularnog) građanskog statusa, već univerzalne ljudskosti – nadilaze nacionalno građanstvo, barem kada je u pitanju izvor normi kojima se garantuju osnovna prava svake osobe, teško je ne složiti se da ipak

7 Hamar uvodi pojam *denizens* kako bi opisao posebnu kategoriju koju čine formalni stranci sa boravišnom dozvolom u evropskim zemljama na osnovu koje ostvaruju značajna prava i privilegije (Hammar 1986). Veliki broj evropskih država dodeljuje važna građanska prava – socijalna, zdravstvena, ponekad i pravo glasa na lokalnim izborima – i onima koji nisu njihovi formalni državljani, naročito imigrantima sa trajnim boravištem ili građanima drugih država, članica Evropske unije (Jopke 2007). U tom smislu, interesantno je zapažanje da uključ enje migranata u evropske političke zajednice često ide u etapama, obrnutim sledom od onog kojim su istorijski ostvarivana građanska prava, po Maršalovoj shemi: socijalna, ekonomska, te na kraju (eventualno) politička prava (Earnest 2005).

još uvek živimo u nacionalnom dobu i da i dalje važi konstatacija Hane Arent da su ljudi lišeni građanskog statusa (državljanstva) zapravo lišeni svog osnovnog prava. Ipak, važnost međunarodnih normi i promene u standardu međunarodne politike o kojima Sojsal piše jesu bitno modifikovali moderno građanstvo, utičući, pre svega, na njegovu *deteritorijalizaciju*. Pojačana mobilnost ljudi i učestalija međunarodna migracija, pored toga što su razdvojile identitetsku i dimenziju prava građanstva (kao i dimenzije prava i statusa) proizveli su i „nepodudarnost između građanstva i teritorijalnog opsega legitimnog autoriteta“ (Bauböck 2008: 2) – drugim rečima, nisu svi nad kojima vlada zakon jedne vlasti ujedno i njeni građani (imigranti, stranci sa stalnim boravištem itd; mada mogu uživati neka ili mnoga građanska prava zemlje u kojoj borave); istovremeno, oni mogu biti građani neke druge države, uživati njena prava, pa i državljanski status (često isticati i identitet vezan uz tu državu), iako ne borave na njenoj teritoriji niti podležu njenim zakonima (npr. privremena ili stalna dijaspora koja može uživati razna prava države-matice, uključujući i pravo glasa).

Dakle, ako bismo različita „građanstva“ – u strogom smislu nacionalnih/državnih građanstava, koja ipak i dalje dominiraju uređenjem naših pravnih statusa, bez obzira na izazove međunarodnog prava – pokušali grafički da predstavimo kao skupove koji obuhvataju svoje građane, dobili bismo sliku najrazličitije presečenih skupova koja ne bi bila homologna sa teritorijalnom predstavom nacionalnih država. Teritorijalna nekontinuiranost, česta razdvojenost identitetske, statusne i dimenzije ostvarivanja prava – uz istovremeno konceptualno podrazumevanje njihovog preklapanja – aspekti su složenosti koji karakterišu savremeno građanstvo.⁸ Ako to još ilustrujemo rastućim brojem građana koji imaju dvojno i višestruko državljanstvo⁹ – dakle, udvojene statuse, prava, često i nacionalne identitete – shvatamo koje su poteškoće mišljenja savremenog građanstva u linearnom sledu njegove istorijske evolucije, naročito modernih normativnih ideala, opisanih kod Maršala, ili kasnije, kod Brubejkera.

8 Videti npr. o *konstelacijama građanstva*, čime se ispituje simultana veza pojedina sa različitim teritorijalno-političkim entitetima, u Bauböck 2010. Takođe, videti argument Saskije Sassen (Sassen 2002) da treba razlikovati tendenciju *denacionalizacije* građanstva od ideje postnacionalnog građanstva; ova nam tendencija ne sugerise umanjenu važnost državnog okvira za razumevanje savremenih, još „nemapiranih iskustava građanstva“ (isto: 15), već njegovu transformaciju, kao i transformaciju ideje nacionalnog.

9 O dvojnem državljanstvu kao osnovnom ljudskom pravu, videti Spiro 2010.

Problem razuđenosti građanstva, čak rasplinitosti njegovih komponenti, postavio je, kao ključno, pitanje njegove kohezije: s obzirom da se identiteti (osećaj grupne pripadnosti), statusi (formalna pripadnost) i prava nužno ne preklapaju na istoj teritoriji ili pod istom nacionalnom jurisdikcijom – a opet, nužno se misle zajedno kad god govorimo o građanstvu, bilo normativno ili deskriptivno – postavlja se pitanje šta je ujedinjujući faktor jedne grupe koja sebe smatra jedinstvenim građanskim telom ili koja polaže prava na ista građanska prava ili identitet; ovo je pitanje u najbližoj vezi sa pitanjima politike grupnog identiteta i grupne kulture i često se upravo kroz njih i formuliše. S druge strane, možemo ga misliti i kao normativno pitanje – kakav bi trebalo da je efektivni odgovor građanstva na problem pluralizma i kulturne razlike?

Odgovor koji pruža argument takozvanog liberalnog nacionalizma je jasan i možemo ga, na primer, pratiti kroz stavove Dejvida Milera o nužnosti nacionalnog jedinstva za funkcionisanje efektivnog građanstva kome je neophodan visok stepen poverenja i lojalnosti (Miller 2000: 87). Politika i građanske aktivnosti, kako su ih mislili antički mislioci, pa i kasniji republikanci poput Rusoa, podrazumevali su mogućnost neposredne interakcije i direktne saradnje, što je automatski jačalo osećaj zajedničke pripadnosti i međusobne lojalnosti. Veličina i kompleksnost modernih društava onemogućava takvo neposredno učešće u „zajedničkoj stvari“: većina građana jedne političke zajednice jedni drugima su stranci, te učešće u politici, zajedničko odlučivanje o pitanjima koja su od važnosti za sve, više nije moguće, odnosno ne odvija se neposrednim učešćem samih građana. Nešto drugo mora generisati poverenje i lojalnost, neophodne za funkcionisanje političke zajednice i građanstva. Prema Mileru, istorijski, tu funkciju je preuzela nacija: ona omogućava pojedincima osećaj zajedništva, grupne pripadnosti i demarkacije, te solidarnost među „svojima“ (iako će većina njih jedni drugima biti i ostati neznanci, mada sunarodnici u „zamišljenoj zajednici“ [Anderson 1998]). Iz ovoga sledi da sve brojnije imigrantske zajednice i „multikulturalizacija“ društva ugrožavaju građanske kohezivne sile koje počivaju na osećaju pripadnosti naciji. Donekle sledeći ovakvu logiku, Jopke objašnjava razloge urušavanja države blagostanja: konsenzus o društvenoj redistribuciji, dakle o obezbeđivanju socijalnih prava građanstva, počiva na solidarnosti koja se, pak, legitimiše osećajem deljene pripadnosti istoj naciji i kulturi. Novi i snažniji talasi imigracije, koji su od kraja sedamdesetih godina prošlog veka naovamo vodili sve većoj kulturnoj razuđenosti tradicionalnih evropskih država blagostanja, te novim

klasnim podelama u kojima se klasa često spajala s „rasom“, dolaskom „ne-belih“ imigranata uglavnom u siromašne slojeve, korodirali su ovaj osećaj zajedništva i učinili ljude manje spremnim da dele tekovine svog građanstva – pre svih socijalne beneficije – sa onima čiju kulturu ne percipiraju kao „svoju“ (Joppke 2007).

148

Ovo Jopkeovo objašnjenje je zanimljivo, jer kontrastira njegovoj, ranije pomenutoj, kritici Brubejkera prema kojoj ključne koncepcije građanstva i njegove trajektorije ne zavise ni od kakvih imanentnih karakteristika i istorijskih inercija, već od ishoda borbi političkih elita i njihovih (često) suprotstavljenih političkih vizija. Na tom tragu je jedno drugo objašnjenje povlačenja države blagostanja, ali i rastuće apatije građana, odnosno odustajanje od aktivnog političkog života (predstavljenog u lamentu Roberta Putnama, v. Putnam 2000), uz istovremen porast važnosti takozvanih politika priznanja: Isin i Turner (Isin & Turner 2007) ovu kompleksnu promenu u konceptualizovanju građanstva i reformulaciji politike (kolektivnih) prava vide kao efekat novih orijentacija vlada i država nakon neokonzervativnog zaokreta iz druge polovine sedamdesetih godina prošlog veka (isto: 8, 9). Ali ono što je ovde naročito važno jeste njihova tvrdnja da je neočekivana posledica tog zaokreta bila razotkrivanje slabosti inherentnih samoj koncepciji građanstva utemeljenoj na naciji – slabost modela koji je izgrađivan osvajanjem države od nacije ili, rečima Hane Arent, „transformisanjem države od instrumenta prava u instrument nacije“ (citirano prema isto: 12). Napuštanjem negovanja politike komunalnosti – sa neokonzervativnim zaokretom, sa napuštanjem ideje države blagostanja – stvoreni su preduslovi za artikulaciju borbi za priznanje onih grupa koje su bile u državi, ali ne i u naciji; njihovi „identiteti“ i „kultura“ postaće osnovna platforma za kritiku nacionalnog (u smislu univerzalnog, državnog), opšteg građanstva.

Treba se ukratko osvrnuti na ovaj rascep između partikularnih identiteta i kultura, s jedne strane, i politički univerzalizujućeg (kulturno neutrališućeg) građanstva, s druge. Liberalna politička tradicija insistira na razlici između politike i kulture (čemu je komplementarna i republikanska tradicija razdvajanja sfera privatnog i javnog – politički pregnanog – života). Građanstvo se tu vidi kao „čisto“ politički odnos između građanina i države – građanina koji nezavisno od svojih partikularnih interesa i afilijacija, kulturnih pripadnosti i sklonosti, učestvuje u političkom životu društva, države, dakle, u sferi javnosti. Međutim, građanstvo se nikako ne može svesti samo na odnos pojedinca i države (političke zajednice), jer ono svakako podrazumeva i pripadnost

zajednici koja je ujedno pravno konstituisana i *društveno konstruisana* – i koja počiva i na horizontalnom odnosu koji građani grade jedni s drugima, kao i onom koji se izgrađuje između građana i ne-građana (Neveu 2004: 4). Otuda se razvija i identitetska komponenta građanstva koju nije lako teorijski, ni empirijski, obraditi, naročito s obzirom na pretpostavljenu odvojenost od kulturnog i grupnog (etničkog,¹⁰ rasnog, klasnog itd.) identiteta. Mešanje nacionalnog identiteta i građanstva ne čudi, jer je rođenje modernog građanstva korespondiralo sa konstituisanjem nacije-države. Međutim, pravi izazov za istraživače građanstva, kao i za koncept sâma, jesu načini upravljanja i pripadanja različitim sferama unutar države-nacije; kako se definiše pripadnost široj zajednici, naciji, društvu, a kako užim zajednicama za koje često vezujemo svoj primarni identitet i/ili kulturu; koje su strategije pomirenja ovih zajednica pripadanja, koja od njih ima prioritet pri formulisanju prava. Pritom ćemo se, neizostavno, suočiti s pitanjem kako tretirati odnos građanstva i kulture u smislu kulturne pristrasnosti koju građanstvo, pokazuje se, nesumnjivo emituje (samom činjenicom bliske veze s procesima izgradnje države-nacije, koja i sama treba svoju kulturu kao legitimišući faktor ujediniteljskog projekta). Da li treba prihvatiti mišljenje Ketrin Neve (Catherine Neveu) – i mnogih drugih uostalom, naročito onih koji strastveno brane tekovine liberalizma i republikanizma – koja razmatrajući „úloge antropološkog pristupa građanstvu“ smatra da, iako građansku i kulturnu pripadnost nije lako razdvojiti, neophodno ih je razlikovati, makar konceptualno, kako bi građanstvo zadržalo svoju punu političku važnost, kako bi opstalo kao prostor zajedničkog ulaganja izvan naših partikularnih identiteta i interesa (isto: 6). Pitanje mogućnosti takve razdvojenosti jeste centralno pitanje odnosa kulture i građanstva i ono glasi: u kojoj zajednici možemo da artikulišemo političku subjektivnost? Možemo li se složiti s Ransijerom koji kaže da politička subjektivnost ne može biti izraz identiteta i (kulturne) pripadnosti, već samo heterologije: „Političku zajednicu ne definiše skup svih onih koji dele zajedničku pripadnost. Ona je definisana zajednicom sporova oko pripadnosti. Politička zajednica počiva na deljenju takvih sporova“ (Rancière 2000, moj kurziv). Da li politička zajednica transcendira kulturu, ili je pak i sama kulturno pristrasna – zbog čega kulturu treba ogoliti kao uvek već političku, te joj dozvoliti status pozicije s koje se mogu artikulirati prava i statusi, dakle i građanstvo – kao i kojim se argumentima injektira kulturno u sferu građanstva, pitanja

¹⁰ Oslanjamo se na razumevanje nacionalnog kao, u najboljem slučaju, nadetničkog, državnog, u tradiciji formiranja zapadnih nacija-država.

su koja možemo smatrati suštinskim za savremene sporove oko pitanja kulturnog i kolektivnog građanstva koja, čini se, dominiraju debatama o građanstvu u poslednje dve decenije (inicirana, pre svega, teorijama o grupno-izdiferenciranom i multikulturnom građanstvu: v. Marion-Young 1995, Kymlicka 1995).

Umesto zaključka

U vidu kratkog dodatka problematizaciji „geografije građanstva“ (Wiener nav. delo: 197) koja nam se razotkriva kada neformalne granice „unutrašnjeg“ pripadanja postanu vidljive (isto: 198), osvrnula bih se na još neke efekte koje su razmatrani izazovi imali na konceptualizaciju i načine upotrebe pojma građanstvo.

150

S jedne strane, otkrivanjem da se iza totalizujućeg pojma građanstva krije čitav niz različitih identitetskih i kulturnih praksi i oblika subjektivacije koje, pak, nalaze statusni i pravni izraz samo kroz jedinstvenu pravno normiranu praksu, otvorio se prostor za proučavanje svih diferencijacija unutar građanstva, kao i potreba da se sâm pojam relaksira i koriguje u pravcu uključenja sopstvene unutrašnje raznolikosti. To je dovelo do situacije da se značenje koncepta značajno rastegne i započne s njegovom primenom na različite oblasti ranije neistraživanih i nevažavanih problema koje možemo dovesti u vezu s građanskim pravima, praksama i identitetima. Jedan od važnijih impulsa koji su vodili u tom pravcu dolazio je iz feminističke teorije koja je s pravom primećivala ne samo da su žene istorijski izuzimane iz punopravnog građanskog statusa, već da je i sâm pojam bivao istorijski i politički konceptualizovan tako da je za normu uzimao muškarca i muška iskustva u androcentričnom političkom svetu; drugim rečima, građanstvo je razotkriveno i kao rodno i polno pristrasno (Jones 1998; videti još Dietz 1992). Otud se razvila potreba za istraživanjima pod okvirom *feminističkog građanstva*, ili *ženskog građanstva*, koja bi propitivala kako uvažiti polnu drugost i razliku, kako joj dati političku važnost, uključiti je u političko, a pritom istovremeno ne stvoriti polno segregirane norme građanstva; ili šire, kako formulisati političku jednakost koja bi uvažila različitost iskustava i političkog delovanja (v. npr. zbornik *Women and Citizenship*, Friedman 2005). Na sličnom planu su se razvile i studije *seksualnog građanstva* koje su težile da uključe politička iskustva i prakse marginalizacije, ali i političke borbe seksualnih manjina (v. npr. Evans 1993; Richardson 2000). Nisu samo marginalizovani glasovi našli svoje mesto u sintagmi vezanoj za građanstvo: i razne druge prakse,

poput primene biotehnologija i biopolitičkog upravljanja, vezuju se za principe vladanja, regulacija, prava, statusa i identiteta, što je opravdalo referisanje i na *biološko građanstvo* (v. Rose and Novas 2005). Ovakva rastegljiva upotreba pojma građanstvo, koja u njemu prepoznaje važno uporište za razumevanje najrazličitijih procesa političkog upravljanja, marginalizacije ili osnaživanja, nije ostala bez kritike, jer je „usled konceptualnog rastezanja i proliferacije njegove upotrebe, kao i multiplikacije perspektiva onih koji ga koriste“ sam pojam izgubio na jasnoći (Heisler 2005: 667).

Međutim, možda je još važnija jedna drugačija forma rekonceptualizacije građanstva, koja ne ide samo za analitičkom operabilnošću, već se zadržava na njegovom „osnovnom“ značenju pravnog regulatora političke zajednice: normativni predlozi za nove oblike građanstva koji bi odgovorili na savremene političke i kulturne potrebe. Najpoznatiji primer takve „nove“ forme građanstva jeste evropsko građanstvo, ili građanstvo Evropske unije, koje je i praktično zaživelo, Maastrichtskim ugovorom, kao jedan oblik nadnacionalnog, ne-državnog građanstva koje reguliše statute i prava državljana zemalja-članica Evropske unije (v. npr. Shaw 2007, Habermas 1995, Lehning 2001, Balibar 1996). Zanimljivi su i drugi normativni predlozi, koji reteoretišu pojam građanstva u savremenim kontekstima ili s korektivnim ambicijama ispravljanja njegovih „istorijskih pogrešaka“. Neke od tih teorija mogle bi da potpadnu pod već navedenu optužbu za preterano rastezanje koncepta i njegovu primenu na izvan- i kvazipolitičke zajednice. Takve su, na primer, teorije ekološkog građanstva ili različiti pristupi globalnom, kosmopolitskom građanstvu. Prva se odnosi na vrlo elaboriranu normativnu teoriju pravne dužnosti s obzirom na proizvedeni ekološki otisak (v. više u Dobson 1995 i 2004; za kritiku v. Mason 2009; za pregled različitih koncepcija ekološkog građanstva i njihovu kritiku v. Vasiljević 2012), a druga na predlog uvođenja globalnog sistema taksacije na različite oblike mobilnosti, čime bi se stvorila međunarodna kasa za sanaciju globalnih katastrofa i nepogoda, samim tim i osećaj kosmopolitske institucije građanstva, uzajamnih prava i obaveza (Isin & Turner 2007).

Svi ovi različiti pokušaji opisivanja najraznovrsnijih ljudskih praksi u terminima građanstva i novi predlozi za normiranje građanstva koje bi bilo kompatibilno sa složenim globalizovanim svetom, svedoče o vitalnosti samog pojma, ali i o nepohodnosti da se on misli na drugačije i inovativne načine.

Ovaj koncizni pregled ključnih teorijskih postavki i problema građanstva, kao i savremenih konteksta koji prizivaju njegovu reteoretizaciju, svakako ne iscrpljuje sve misaone okvire i debate u kojima građanstvo figurira kao centralni pojam. Takođe, ovaj se pregled više fokusirao na mapiranje glavnih problema i pitanja, nego na iznalaženje odgovora ili dubinsko zalaženje u konkretne debate i polemička mesta. Tačnije, namera je bila da se potvrdi i još jednom obrazloži važnost i raznolikost bavljenja građanstvom, da se objasni njegova prisutnost u mnogim savremenim teorijskim raspravama, te da se pokaže u kolikoj je meri reč o nezaobilaznom mestu refleksije svih propitivanja koja se tiču prava, zajednice i kolektivnih identiteta.

Primljeno: 02. septembra 2013.

Prihvaćeno: 25. septembra 2013.

152

Literatura

- Agamben, Đorđo (2013), *Homo Sacer: Suverena moć i goli život*, Beograd: Karpos.
- Anderson, Benedict (1998), *Nacija: zamišljena zajednica*, Beograd: Plato.
- Arendt, Hannah (1973), *The Origins of Totalitarianism*, New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Balibar, Etienne (1996), „Is European Citizenship Possible?“, *Public Culture*, 8 (2): 355–376.
- Balibar, Etjen (2002), „Pravo građanstva ili aparthejd?“, *Republika* br. 286–287, 1–30 jun.
- Bauböck, Rainer (2008), *Stakeholder Citizenship: An Idea Whose Time Has Come?*, Washington DC: Migration Policy Institute.
- Bauböck, Rainer (2010), „Studying Citizenship Constellations“, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36 (5): 847–859.
- Beiner, Ronald (1995), „Introduction: Why Citizenship Constitutes a Theoretical Problem in the Last Decade of the Twentieth Century“, u: Ronald Beiner (prir.), *Theorizing Citizenship*, Albany: State University of New York, str. 1–28.
- Bellamy, Richard (2008), *Citizenship: A very short introduction*, New York: Oxford University Press Inc.
- Bellamy, Richard (2004), „Introduction: The Making of Modern Citizenship“, u Richard Bellamy, Dario Castiglione and Emilio Santoro (prir.), *Lineages of European Citizenship*, New York: Palgrave Macmillan.
- Brubaker, Rogers (1992), *Citizenship and nationhood in France and Germany*, Cambridge: Harvard University Press.
- Brubaker, Rogers (1998), „Immigration, Citizenship, and the Nation-State in France and Germany“, u Gershon Shafir (prir.), *The citizenship debates*, Minnesota: University of Minnesota Press, str. 131–164.
- Brubaker, Rogers and Jaeun Kim (2011), „Transborder Membership Politics in Germany and Korea“, *European Journal of Sociology* 52, 21–75.

- Dietz, Mary (1992), „Context is All: Feminism and Theories of Citizenship“, u Chantal Mouffe (prir.), *Dimensions of Radical Democracy. Pluralism, Citizenship, Community*, London and New York: Verso, str. 63–85.
- Dobson, Andrew (1995), *Green political thought*, London: Routledge.
- Dobson, Andrew (2004), „Ecological citizenship“, Paper presented at the annual meeting of the Western Political Science Association, Portland, Oregon, USA, March 11 2004.
- Earnest, David C. (2005), „Political Incorporation and Historical Institutionalism: A Comparison of the Netherlands, Germany and Belgium“, paper delivered at the *46th Annual Convention of the International Studies Association*, March 1–5, Honolulu, Hawaii.
- Evans, David T. (1993), *Sexual Citizenship*, London: Routledge.
- Friedman, Marilyn (2005) (prir.), *Women and Citizenship*, Oxford University Press.
- Habermas, Jürgen (1995), „Citizenship and National Identity: Some reflections on the Future of Europe“, u Ronald Beiner (prir.), *Theorizing Citizenship*, Albany: State University of New York, str. 255–281.
- Hammar, Tomas (1986), „Citizenship: Membership of a Nation and of a State“, *International Migration* 24: 735–747.
- Heater, Derek (2004), *A brief history of citizenship*, New York: New York University Press.
- Heisler, Martin O. (2005), „Introduction – Changing Citizenship Theory and Practice: Comparative Perspectives in a Democratic Framework“, *Political Science and Politics*, 4: 667–671.
- Held, David (1991), „Between State and Civil Society: Citizenship“, u Geoff Andrews (prir.), *Citizenship*, London: Lawrence & Wishart, str. 19–25.
- Ignatieff, Michael (1995), „The Myth of Citizenship“, u Ronald Beiner (prir.), *Theorizing Citizenship*, Albany: State University of New York, str. 53–77.
- Insin, Engin F. & Bryan S. Turner (2007), „Investigating Citizenship: An Agenda for Citizenship Studies“, *Citizenship Studies*, 11 (1): 5–17.
- Lehning, Percy B. (2001), „European Citizenship: Towards a European Identity?“, *Law and Philosophy*, 20 (3): 239–282.
- Jones, Kathleen B. (1998), „Citizenship in a Woman-Friendly Polity“, u Gershon Shafir (prir.), *The citizenship debates*, Minnesota: University of Minnesota Press, str. 221–247.
- Joppke, Christian (2007), „Transformation of Citizenship: Status, Rights, Identity“, *Citizenship Studies*, 11 (1): 37–48.
- Joppke, Christian (2003), „Citizenship Between De- and Re-Ethnicization“, *European Journal of Sociology* 44, 429–458.
- Kymlicka, Will (1995), *Multicultural Citizenship*, Oxford University Press.
- Leca, Jean (1992), „Questions on Citizenship“, u Chantal Mouffe (prir.), *Dimensions of Radical Democracy. Pluralism, Citizenship, Community*, London and New York: Verso, str. 17–32.
- Marion Young, Iris (1995), „Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship“, u Ronald Beiner (prir.), *Theorizing Citizenship*, Albany: State University of New York Press, str. 175–207.
- Marshall, T. H. (1998), „Citizenship and social class“, u Gershon Shafir (prir.), *The citizenship debates*, Minnesota: University of Minnesota Press, str. 93–111.
- Mason, Andrew (2009), „Environmental Obligations and the Limits of Transnational Citizenship“, *Environmental Politics*, 14 (2): 280–297.

- Miller, David (2000), *Citizenship and National Identity*, Cambridge: Polity Press.
- Mouffe, Chantal (1992), „Democratic Citizenship and the Political Community“, u Chantal Mouffe (prir.), *Dimensions of Radical Democracy. Pluralism, Citizenship, Community*, London and New York: Verso, str. 225–239.
- Neveu, Catherine (2004), „Les enjeux d’une approche anthropologique de la citoyenneté“, *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 20 (3): 89–101.
- Oldfield, Adrian (1998), „Citizenship and Community: Civic Republicanism and the Modern World“, u Gershon Shafir (prir.), *The citizenship debates*, Minnesota: University of Minnesota Press, str. 75–89.
- Oommen, T. K. (1997), *Citizenship, Nationality and Ethnicity. Reconciling Competing Identities*, Cambridge: Polity Press.
- Passerin d’Entrèves, Maurizio (1992), „Hannah Arendt and the Idea of Citizenship“, u Chantal Mouffe (prir.), *Dimensions of Radical Democracy. Pluralism, Citizenship, Community*, London and New York: Verso, str. 145–168.
- 154 Pocock, J. G. A. (1998), „The ideal of citizenship since classical times“, u Gershon Shafir (prir.), *The citizenship debates*, Minnesota: University of Minnesota Press, str. 31–41.
- Putnam, Robert D. (2000), *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon & Schuster.
- Rancière, Jacques (2004), „Who is the Subject of the Rights of Man?“, *South Atlantic Quarterly* 103 (2/3): 297–310.
- Rancière, Jacques (2000), „Citoyenneté, culture et politique“, u M. Elbaz et D. Helly (prir.), *Mondialisation, citoyenneté et multiculturalisme*, Paris: L’Harmattan / Presses Universitaires de Laval.
- Richardson, Diane (2000), „Constructing Sexual Citizenship: Theorizing Sexual Rights“, *Critical Social Policy* 20, 105–135.
- Rose, Nikolas and Carlos Novas (2005), „Biological Citizenship“, u Aihwa Ong and Stephen J. Collier (prir.), *Global Assemblages. Technology, Politics, and Ethics as Anthropological Problems*, Blackwell Publishing Ltd, str. 439–481.
- Sassen, Saskia (2002), „The Repositioning of Citizenship: Emergent Subjects and Spaces for Politics“, *Berkeley Journal of Sociology* 46, 4–25.
- Shafir, Gershon (1998), „Introduction: The Evolving Tradition of Citizenship“, u Gershon Shafir (prir.), *The citizenship debates*, Minnesota: University of Minnesota Press, str. 1–28.
- Shaw, Jo (2007), *The Transformation of Citizenship in the European Union: Electoral Rights and the Restructuring of Political Space*, Cambridge University Press.
- Soysal, Yasemin Nuhoğlu (1998), „Toward a Postnational Model of Membership“, u Gershon Shafir (prir.), *The citizenship debates*, Minnesota: University of Minnesota Press, str. 189–217.
- Spiro, P. J. (2010), „Dual citizenship as human right“, *International journal of constitutional law*, 8 (1): 111–130.
- Šo, Džo i Igor Štiks (2012), „Uvod: Državljanstvo u novim državama Jugoistočne Evrope“, u Džo Šo i Igor Štiks (prir.), *Državljanstvo i državljanstvo posle Jugoslavije*, Beograd: Clio, str. 11–33.

- Turner, Bryan (1992), „Outline of a Theory of Citizenship“, u Chantal Mouffe (prir.), *Dimensions of Radical Democracy. Pluralism, Citizenship, Community*, London and New York: Verso, str. 33–62.
- Vasiljević, Jelena (2012), „Politički prostor ekološkog građanstva“, *Filozofija i društvo*, 23 (1): 102–111.
- Wiener, Antje (1999), „From *Special* to *Specialized* Rights: The Politics of Citizenship and Identity in the European Union“, u Michael Hanagan and Charles Tilly (prir.), *Extending citizenship, reconfiguring states*, Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, Inc, str. 195–227.

Jelena Vasiljević

Some Remarks about the Classical Foundations and
Contemporary Trends of Reconceptualizing Citizenship

Abstract

The paper explores some of the key historical and theoretical traditions of thinking about citizenship, basic tensions and problems inherent to the concept itself, as well as the main contemporary challenges. After presenting key problems that stem from the classical liberal and republican traditions – complemented by a discussion of citizenship within the nation-state framework – the paper turns to an overview of the main contemporary challenges and debates aiming at reconceptualizing the concept itself and including it into novel and different political and theoretical frames.

Keywords: citizenship, citizenship rights, identity, political community.